

अध्यापन शास्त्रीय विश्लेषण आणि शिक्षक

प्रा. डॉ. एस. आर. भालेराव,
अॅड. विठ्ठलराव हांडे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नाशिक

प्रा. डॉ. प्र. अ. जगताप,
टिळक शिक्षण महाविद्यालय, पुणे.

प्रास्ताविक :

अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया, अध्यापनशास्त्र आणि शिक्षक यांचा घनिष्ठ संबंध आहे. माहिती तंत्रज्ञान, ज्ञान यांचा प्रस्फोट झाला असला तरी शिक्षकांचे शिक्षण प्रक्रियेतील स्थान अबाधित आहे. शिक्षकाला दुसरा कोणताही पर्याय होऊ शकत नाही. अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत नैसर्गिकता ही शिक्षकच फक्त आणू शकतो. तंत्रज्ञानाने सर्व गोष्टी साध्य करता येऊ शकणार नाही. अध्यापन शास्त्रीय विश्लेषण हे फक्त शिक्षकाकडूनच प्रभावी होऊ शकते अध्यापनातून योग्य मुल्य रुजली पाहिजे, संस्कार झाले पाहिजे, गाभा-घटक विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचले पाहिजे आणि हे काम शिक्षकांशिवाय कोणी करू शकत नाही. सद्य स्थितीचा विचार करता समाजात प्रचंड मोठ्या प्रमाणात मानवी मुल्यांची पडझड झालेली दिसते. भ्रष्टाचार, दहशतवाद, प्रांतवाद या व यांसारख्या अनेक समस्या समाजात निर्माण झालेल्या आहे. तेव्हा जीवनकौशल्य शिक्षण शालेय स्तरापासून देणे क्रमप्राप्त ठरेल, अध्यापन शास्त्रीय विश्लेषण यांच्याशी संबंधित अनेक संकल्पना, घटकांचा विचार करावा लागेल. या अनुषंगाने प्रस्तुत लेखात अध्यापन शास्त्रीय विश्लेषण व शिक्षक या बाबींचा विचार केला आहे.

अध्यापन विश्लेषण :

अध्यापन शास्त्रीय विश्लेषण आणि शिक्षक शिक्षक कोणत्याही इयत्तेचा असो, कोणत्याही विषयाचा असो. शिक्षक वयाने कनिष्ठ असो की वरिष्ठ असो. अध्यापन शास्त्रीय विश्लेषण हे शिक्षकाला करावेच लागते. अध्यापन शास्त्रीय विश्लेषणाचा विचार करता पुढील कृती व गोष्टींचा विचार प्रामुख्याने होतो.

- कृतीक्रम आणि घटकामागील हेतूंची आणि उद्दिष्टांची निश्चिती आणि पाठपुरावा.
- विद्यार्थ्यांच्या मनातील आणि शिक्षकांच्या मनातील घटकाचा तसेच आवश्यक पूर्वज्ञानाचा, कल्पनांचा शोध व विचार.

- घटनेसंबंधीचे प्रत्यक्ष प्रमाण आणि कार्यकारणभावाचा शोध आणि विचार.
- आशयाचे विश्लेषण यात तांत्रिक शब्द, ज्ञानाची प्रतिकपणे, कल्पनांमधील परस्पर संबंध, ज्ञानाचे उपयोग आणि कौशल्याचा सराव.
- आशयास अनुकूल अध्यापन पध्दती, प्रेरणादायीकृती व मूल्यांचा विचार, विद्यार्थ्यांनी अभिव्यक्तीच्या आणि तार्किक विचारांच्या अर्थ निर्वचनाच्या आणि स्वयंमूल्यमापनाच्या संधीचा विचार.
- सर्व वर्गांच्या अध्ययनास पोषक अशा वातावरणाची निर्मिती.
- जिज्ञासा व सृजनशीलतेला चालना आणि अन्य घटकांशी संबंध.
- उपचारात्मक अध्यापन.

अध्यापन शास्त्रीय विश्लेषण समजून घेतांना, मांडणी करतांना शिक्षकाला अनेक संकल्पना ज्या विषयाशी संबंधित असतात त्याचा विचार करावा लागतो. या सर्व संकल्पना आशययुक्त अध्यापन पध्दतीत अंतर्भूत घेतात.

1) विषय संरचना :

प्रत्येक विषयाच्या आशयाच्या मांडणीची एक रचना असते. या रचनेत आशयाची क्रमबद्ध मांडणी असते. या रचनेत अनेक घटक असतात व ते सर्व परस्परांशी संबंधित असतात. यालाच विषय संरचना म्हणतात. डेव्हिड आसूबेल व जेरोम ब्रुनर या शिक्षण शास्त्रज्ञांनी या संकल्पनेस आकार दिला. शिक्षकांसाठी संरचना महत्त्वाची असते. आपल्या विषयातील महत्त्वाचे घटक, त्या घटकातील परस्पर संबंध, घटकांचे व विषयांचे संरचनेतील स्थान व विषयाची समग्रता इ.

2) अभ्यासक्रम चिकित्सा :

अभ्यासक्रम हे विषय अध्यापनाची उद्दिष्ट साध्य करण्याचे एक माध्यम आहे. अभ्यासक्रम हा शिक्षकास आपल्या कामाच्या दिशा व वाटा ठरविण्यासाठी महत्त्वाचा ठरतो. अभ्यासक्रम अर्थ, स्वरूप शिक्षकासाठी महत्त्वाचा ठरतो. अभ्यासक्रमाचे निकष, अभ्यासक्रम रचनेच्या पध्दती इ. शिक्षकास माहिती असाव्यात. मूल्य, गाभाघटक, जीवनकौशल्य इ. समावेश, शाखानिहाय भारांश इ. साठी अभ्यासक्रम चिकित्सा शिक्षकासाठी

उपयुक्त ठरते.

3) पाठ्यक्रम-विश्लेषण :

पाठ्यक्रम ही अभ्यासक्रमानंतरची पायरी असते. पाठ्यक्रम म्हणजे एका इयत्तेचे एका विषयाचे आशय घटक होय. पाठ्यक्रम हा एका इयत्तेचा असतो. अभ्यासक्रम रचनेच्या पध्दती ह्याच पाठ्यक्रम रचनेच्या पध्दती असतात. पाठ्यक्रमातील आशय व उद्दिष्टे यांचा समन्वय त्या-त्या इयत्तेच्या पाठ्यक्रमाचा आशय प्रत्येक घटकानुसार, पाठ्यक्रमातील संबोध इ. बाबी पाठ्यक्रमाचे विश्लेषण करताना शिखकास लक्षात घ्यावे लागते.

4) पाठ्यक्रम व पाठ्यपुस्तक :

स्तरानुसार अभ्यासक्रमाची रचना केली जाते. अभ्यासक्रम रचनेनंतर पाठ्यक्रम तयार केला जातो. या पाठ्यक्रमाचा अभ्यास करून विषय तज्ज्ञांची समिती पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती करते.

5) पाठ्यपुस्तक मूल्यमापन समीक्षा :

अध्यापन शास्त्रीय विश्लेषण संकल्पनेचा विचार करत असतांना पाठ्यपुस्तक समीक्षा या बाबींचाही विचार ओघाने येतो. ज्या पाठ्यपुस्तकाचे समीक्षण शिक्षकाने केले पाहिजे. चांगल्या पाठ्यपुस्तकांचे निकषाप्रमाणे पुस्तक समीक्षण केले जावे. पाठ्यपुस्तकाचे अंतरंग व बहिरंग या दोन्ही निकषाप्रमाणे शिक्षकाने पाठ्यपुस्तकाचे मूल्यमापन करावे.

6) आशय विश्लेषण :

आशय विश्लेषणात आशय व विश्लेषण या दोन संकल्पनांचा समावेश होतो. आशय या शब्दाचा अर्थ मनातील हेतू, संदेश असा होतो. लेखी किंवा तोंडी सादर केलेला संदेश म्हणजे आशय तर विश्लेषण म्हणजे त्याचे पृथक्करण होय.

आशय विश्लेषणामुळे शिक्षकास वर्गात कोणता भाग शिकवायचा हे कळते. अध्यापनाची कोणती उद्दिष्ट कोणत्या भागातून साध्य करता येईल हे ठरवता येते. त्याचप्रमाणे योग्य अध्यापन पध्दती साधने वापरावीत याचा अंदाज येतो. आशय विश्लेषण करतांना शिक्षकास पुढील बाबी लक्षात घ्याव्या लागतात.

घटक - घटकांचे संरचनेतील स्थान -उद्दिष्टे - घटकातील पाठ मुद्दे व उपमुद्दे - संबोध - गाभाघटक - मूल्ये - नियम/तत्त्वे - अध्यापन पध्दती - मूल्यमापन.

अध्यापन पध्दत : निवड व प्रत्यक्ष अध्यापन :

आशय विश्लेषण झाले की त्या संश्लेषणातून नियम / तत्त्वे आली की, पध्दतीचा विचार करावा लागतो. अध्यापनासाठी पध्दतीची निवड करतांना आशय, विद्यार्थी वयोगट, वयोगटानुसार भावनिक, सामाजिक, बौद्धिक विकास इ. चा विचार करावा लागतो. शालेय स्तरावर विषयानुसार वेगवेगळ्या पध्दती आहे. वरील महत्त्वपूर्ण बाबींचा विचार करून शिक्षकाने अध्यापन पध्दतीचा विचार करावा व अध्यापन प्रक्रिया प्रभावीपणे राबवावी. प्रत्यक्ष अध्यापन करतांना शिक्षकाने आशययुक्त अध्यापन पध्दतीच्या टप्प्यांचा प्रभावीपणे वापर करावा.

● गाभाघटक : विविधतेतील एकता या अनुषंगाने शालेय अभ्यासक्रमांत १० गाभाघटक समाविष्ट आहे. हे पाठ्युपस्तकातील आशयातून विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचवणे शिक्षकास महत्त्वाचे आहे. हे गाभाघटक पुढीलप्रमाणे –

१) भारतीय संविधानात्मक जबाबदाऱ्या, २) राष्ट्रीय अस्मिता जोपासण्यासाठी आवश्यक आशय, ३) भारताचा सामायिक सांस्कृतिक वारसा, ४) भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, ५) स्त्री-पुरुष समानता, ६) समानतावाद, लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता, ७) पर्यावरण संरक्षण, ८) वैज्ञानिक मनोभावाची रुजवणूक, ९) लहान कुटुंबाचा आदर्श, १०) सामाजिक अडसरांचे निर्मूलन.

● मूल्य व जीवन कौशल्य : मूल्यशिक्षण ही गाभा घटकाच्या पुढची पायरी आहे. मूल्य शिक्षण म्हणजे मूल्यांचे शिक्षण. मुल्यांमध्ये चांगल्या गोष्टींचा समावेश होतो. शिक्षकाने आपल्या विषयाच्या अध्यापनातून विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्य रुजवणूक करावी ही मूल्य पुढीलप्रमाणे –

१) राष्ट्रभक्ती, २) राष्ट्रीय एकात्मता, ३) सर्वधर्म सहिष्णूता, ४) स्त्री-पुरुष समानता, ५) वैज्ञानिक दृष्टीकोन, ६) श्रमप्रतिष्ठा, ७) वक्तशीरपणा, ८) नीटनेटकेपणा, ९) संवेदनशीलता, १०) सौजन्यशीलता.

● २००५ च्या नवीन अभ्यासक्रम आराखड्यानुसार १० जीवन कौशल्याचा विचार शालेय शिक्षणात केला आहे. हे जीवन कौशल्य विद्यार्थ्यांत रुजवण्यासाठी शिक्षकास प्रयत्न करावे लागेल. जागतिक आरोग्य संघटनेने एकूण दहा जीवन कौशल्य सांगितली आहे. ती पुढीलप्रमाणे –

१) स्वजाणीव, २) सहसंवेदना, ३) समस्या निराकरण, ४) निर्णयक्षमता ५)परिणामकारक संप्रेषण, ६) आंतरमानवीय व्यवहार, ७) सृजनात्मक विचार, ८) चिकित्सक विचार, ९) भावनांचे निराकरण, १०) तणावाचे निराकरण.

निष्कर्ष :

अध्यापन शास्त्रीय विश्लेषणात शिक्षकांची भूमिका अनन्य साधारण आहे, परस्पर पूरक आहे. शिक्षकाने या बाबीकडे सकारात्मक दृष्टीने पहावे. अध्यापन शास्त्रीय विश्लेषणाने शिक्षक परिणामकारकता वाढेल, शिक्षण प्रक्रियेची अपेक्षित उद्दिष्ट साध्य होण्यास मदत होईल. पाठ्यपुस्तक हे केवळ साधन आहे. साध्य नाही हे शिक्षकास कळेल, शिक्षक आशययुक्त अध्यापनाची अंमलबजावणी प्रभावी करेल, विषय संरचना, अभ्यासक्रम, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, आशय विश्लेषण, अध्यापन पध्दत निवड इ. संबंधी शिक्षक जागरूकपणे कर्तव्य बजावेल.

संदर्भ :

- पिचड न, बरकले र. (२००९) अध्यापन शास्त्रीय विश्लेषण, तेजसी प्रकाशन, नाशिक.
- केळकर अ. रा., किरपाल वि. काणसे (२००९) उत्तम अध्यापन रहस्ये, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
- भोसले र. अ. डोणे, ३४ (२००९) शिक्षणातील बदलते प्रवाह, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- भालेराव सु. (२००९) उद्याच्या शिक्षकांसाठी मराठी शिक्षण इनसाईट पब्लिकेशन, नाशिक.

GOEIIRJ